

NYELV ÉS JOG

1. A szakmai elferdülés iskolapéldájaként szoktak hivatkozni arra a jogi professzorra, aki megbuktatta diákját, mert az a vizsgán emberekről és házakról beszélt ahelyett, hogy jogalanyokat és jogtárgyakat mondott volna. A nyelvet a joggal szembeállítva — túl az anekdotán — mégis abból a szempontból kell vizsgálnunk, hogyan válhat a nyelv, illetve a nyelvhasználat a jog tárgyává, s kik lehetnek a nyelvi jogok alanyai, fizikai vagy jogi személyek.

A nyelvnek és a jognak ez a kapcsolata, akár a nyelvek elterjedését, akár a jogtörténetet vizsgáljuk — aránylag újkeletű. A nyelvhasználatnak nem volt szüksége jogi szabályozásra a művelődés alacsonyabb fokán, s még akkor sem, amikor egy népen belül az egyes foglalkozási csoportok és tájak szerinti nyelvváltozatok nemzeti nyelvvé kezdtek integrálódni. A jogászok pedig találtak maguknak elég szabályozni valót a családviszonyok és tulajdonviszonyok, az államélet és az államközi kapcsolatok terén, semmint a nyelvek bonyodalmaiba avatkoztak volna.

Különben is a nyelv és a jog a társadalmat más-más irányból metszi. A nyelv fejlődésének öntörvényei vannak, a társadalomfejlődés egyes szakaszaitól függetlenek; a jog azonban mindig egy bizonyos társadalmi rendszer hatalombirtokosainak érdekeihez igazodik. Tudományosabban: a jog tipikusan felépítményi jelenség, a nyelv nem az. A nyelv a műveltség hordozója, a jog a hatalomé. A nyelv a nemzet, a jog az állam felé mutat. A nyelv papjai — a szó művészei, az írók. A jog a törvényhozók és törvényalkalmazók, a hatalom letéteményeseinek gyakorlatában él.

Mindebből természetszerűen következik, hogy a nyelvhasználat szabályozása is csak azután merülhetett fel, miután a nyelvileg semleges hűbéri államok nemzeti színezetet kezdtek ölteni; a gazdasági és társadalmi érdekek szerint, házasságokkal és hadseregekkel összetákoltt monarchiákban pedig az egy nyelvet beszélő népek közjogi személyiségük elismeréséért szálltak síkra. A legtöbbször türelmetlenebbül egymás igényeivel, mint a közös elnyomó hatalommal szemben.

2. De óvakodjunk a sémáktól! Szürke elméletekkel aligha lehet szemléletessé tenni azt a folyamatot, amely az anyanyelvi irodalom kialakulásától a nemzeté válásig más-más tájon más-más körülmények között végbement.

Olaszországban a nemzeti egység Dante halála után több mint félezer évvel alakul ki, pedig az irodalmi nyelv a Divina Commediá-ban már adva van. Francia földön viszont az egységes, központosított királyi államhatalom már Rabelais előtt keretet teremtett az anyanyelvi irodalom kibontakozása számára. A német egység csak 1871-ben jön létre, pedig Luther negyedfél századdal azelőtt fordítja németre a bibliát. A Magna Charta után viszont még másfél századnak kell eltelnie, hogy Chaucer dialektusából kialakuljon az angol költői nyelv. Hol az irodalom előzte meg és lendítette előre a nemzeti egység, a nemzeti állam kialakulását, hol a hűbéri állam kapott az irodalomtól, a nyelvfejlődés legmagasabb termékétől, nemzeti vagy nemzetiségi színezetet.

Mindezt abban a feltevésben mondtuk el, hogy az egy nyelvet beszélők alkotják a nemzetiséget, és irodalmában él a nemzet. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A nyelv mellett még sok egyéb tényezővel is kell számolni, amikor nemzetről vagy nemzetiségről beszélünk.

Közhelyeket vagyunk kénytelenek ismételni, amikor arra hivatkozunk, hogy Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok polgárai ugyanazt az angol nyelvet beszélik, ha Shakespeare tiltakoznék is Tennessee Williams amerikanizmusai ellen. De fordítsuk meg a dolgot. Latin-Amerika népei, a legnagyobb, a brazil kivételével, spanyolul beszélnek és mégsem alkotnak egy nemzetet (ami a konkvisztádorok legmerészebb álmait is meghaladná).

Számos felszabadult gyarmati nép még mindig egykori elnyomóinak nyelvét használja diplomáciai nyelvként Afrikában, de Ázsiában is, egyrészt azért, mert a nép egyes csoportjai nem értik meg egymás tájszólását, másrészt, mert egy fejlett világnyelven könnyebb elsajátítani a tudomány és technika elemeit. A példa nem új. Írország évszázadokon át harcolt Anglia ellen, de közben nagy írókat adott az angol irodalomnak. Jonathan Swift így lázította honfitársait az angolok ellen: „Égessetek el minden árut, ami Angliából jön, kivéve a szentet!” A jelszó, természetesen, angolul hangzott el, mert a Gulliver utazásai szerzője írül nem tudott. Bernard Shaw viszont minden írsége ellenére sem kímélte honfitársait, s azt írta róluk, hogy mikor felbomlik a brit birodalom, s a matuzsálemi korban az angolok visszaköltöznek a Tigris és az Eufrátesz völgyébe, ahonnan az emberiség elindult, az iredk utánuk mennek, mert nem tudnak kisebbségi elnyomás nélkül élni.

3. Nem mondhatjuk tehát nyugodt lelkiismerettel, hogy ahány nyelv, annyi nemzet. Még azt sem, hogy ahány nyelv, annyi irodalom. S most nem is a nemzet és nemzetiség fogalmi meghatározása érdekel, különben is szkeptikusak vagyunk minden meghatározással szemben, hiszen a nation szót háromféleképpen lehet kiolvasni, s mást ért azon a francia, a német és az angol. Feladatunk ennél szerényebb és mindössze arra korlátozódik: mi a szerepe a nyelvnek a nemzetiség kritériumai sorában.

Maga a nemzetfogalom a forradalmi Franciaországban alakult ki, és mintául szolgált a többi európai, akkor még csak ébredő nemzetnek. Attól kezdve, hogy az 1791. évi alkotmányozó nemzetgyűlés kimondta a nemzet szuverenitását, a nemzet és az állam ugyanazt a fogalmat jelentette — franciául. Szinonimák lettek. A nemzetiséget és az állampolgárságot pedig a francia nyelv ma is csak egy közös szóval tudja kifejezni: nationalité. Ez a nemzetállam-koncepció teljesen megfelelt a polgári Franciaország igényeinek, mivel akkor már a bretonok, baszkok, provanszálók jórészt elfranciásodtak. (Más kérdés, hogy azóta mindegyre hangoztatják külön nemzetiségüket.) A keleti francia határon, vagyis Elzászban és Lotharingiában viszont német nyelvű a lakosság, délen olaszul beszélők élnek. A Rajna balpartjának megtartása és a terjeszkedés Olaszország felé pedig csak úgy volt lehetséges, ha a francia nemzetfogalom a polgári egyenjogúság jelszavával hódít a feudális bekerítéssel szemben, és nem köti magát a nyelvhez.

Ennek a klasszikussá vált francia nemzetfogalomnak Ernest Renan adta meg az irodalmi formáját 1882. március 11-én a Sorbonne-on tartott előadásában: *Une nation est une âme, un principe spirituel*. Ebben a dolgozatában, amelyet élete kedvenc művének tartott, egymás után zárta ki a nemzet fogalmából a közös faji eredetet, a nyelvet, a vallást, az érdekközösséget, a földrajzi egységet s arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a nemzetet az emlékek gazdag öröksége és a közös élet vágya tartja össze, tehát a nemzet — „mindennapos népszámlálás”. A nemzetnek ez az inkább retorikus, mint szociológus meghatározása hódított később Európaszerte és csábította az uralkodó nemzeteket a kisebb nép- és nyelvcsoporthoz beolvadására.

A grande nation, a la nation hódításainak azonban még Renan előtt és Napóleon után megjött a bójtje. A racionalizmus ellenhatásaként megindult a vissza-

térés a természeti és történelmi adottságokhoz, főként német területen. Herder a nemzeti szellem és a nyelv szerves egységét tanítja s visszanyúl a folklóron át az állam népi alapjaihoz. Fichte a német nemzethez intézett beszédeiben a nép szellemi sajátosságait nyelvének szellemében látja megvalósulni. A XIX. század második felében aztán határozottan elkülönülnek egymástól a „kultúrnemzetek“ — ezek kötőanyaga a nyelv és a műveltség — és az „államnemzetek“, amelyeket a közös politikai történelem és az alkotmány tartott össze.

4. Mindkét felfogásnak megvannak a maga buktatói és végletei. Ha a nemzet fogalmából kizárjuk a nyelvet s mellőzzük a nemzethez való tartozás objektív ismérveit, akkor utat nyitunk az önkény számára, még ha olyan szépen is határozzuk meg a nemzet fogalmát, amint azt Renan vagy Eötvös József tette. A huszadik század uralkodó eszméiről szóló magasszintű értekezés szerzője szerint ugyanis a nemzetiség „nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagyszámú emberek között multjok emlékei, jelen helyzetök, s mi ezekből foly, érdekeik és érzelmeik közössége által támad“. Ki fogja ugyanis ezt a tudatot lemérni, s ki fog mindennapos népszámlálást tartani? A történelem erre nem mutat példát, de annál többet mutat arra, hogy a „politikai nemzet“ (ahogy Deák Ferenc meghatározta) beolvasztani igyekszik a nemzetiségeket. A franciás nemzetállam fogalmával tehát nincs mit kezdeni Közép-Európában, ahol a hűbéri monarchiák nem egy, hanem több nemzetiséget zártak magukba, s ahol az egyes nemzetiségek nyelve és műveltsége között nem volt meg az a szintkülönbség, amely a francia és a breton, az angol és a walesi, a spanyol és a baszk között ma is fennáll.

Hasonló a helyzet a „kultúrnemzet“ elvont fogalmával. Ha egy mozgalom, jobb oldalról indulva, azzal az igénnyel lép fel, hogy az egy „faj“-hoz tartozók, akaratuktól és számbeli viszonyaiktól függetlenül, s a többiek megkérdezése nélkül egy országot alkossanak, az már egy másfajta önkény számára nyit kaput. Itt a nemzet objektív vagy annak kijátszott ismérvei lesznek a döntők, s a más nemzetiségűekkel szemben nem az asszimiláció, hanem a kizárólagosság politikája érvényesül. Most természetesen mindenki a hitlerista nemzetiszocializmusra gondol. De ez az imperialista szándék, bár kezdetlegesebb formában és kisebb politikai hatalom fedezetével, már a múlt század kezdetén megnyilvánult, amikor Ernst Moritz Arndt így verselt: „So weit die deutsche Zunge klingt... / Das ganze Deutschland soll es sein“ (Ameddig a német nyelv zeng, az egész legyen Németország).

Nem vezet tehát célhoz, ha a nemzetiség fogalmát kizárólag szubjektív, gyakran megfoghatatlan ismérvekhez kötjük, mint a „közös akarat“, az „összetartozás tudata“, az „erkölcsi egység“. S akkor sem jutunk el a nemzetiség korszerű fogalmáig, ha a nyelvet a nemzetiség egyetlen ismérveként fetiszizáljuk, s kizárólag az anyanyelv, vagyis egy objektív, de gyakran bizonytalan ismérv alapján (vannak kétnyelvűek!), az illető akaratától függetlenül döntjük el, hogy hova tartozik. Mind a két eljárásra, az irányított bevallásra és a névelemzésre, elég sok szomorú példa van a múltból. Nem érvényes tehát az az elv, hogy quot linguae, tot populi, tot nationes. De az ellenkezője sem érvényes, hogy tudniillik ahány nemzet, annyi nyelv. Nincs megoldás?

5. A nyelvek szempontjából leggazdagabb két monarchia, Ausztria-Magyarország és Oroszország szocialistái számára annak idején sok fejtörést okozott a munkásmozgalom összekapcsolása a nemzetiségi mozgalmakkal. Az ausztromarxisták igyekeztek elvonatkoztatni a nyelvtől mint a nemzetiség ismervétől, s a nyelv-közösségnél tágabb értelmet tulajdonítottak a nemzetiségi közösségnek. Otto Bauer a nemzetiséget „a sorsközösség által jellemzőséggé összekapcsolt emberek összes-

ségé”-nek határozta meg. Ebbe a fogalmazásba a zsidóság is belefért mint nemzeti-ség, bár közös nyelvét rég elveszítette. További fejtegetései során azonban Bauer mégiscsak kénytelen volt elismerni, hogy egy nemzet sem lehetséges közös nyelv nélkül. Ezzel lényegében visszatért az ugyancsak szociáldemokrata Springernek a század elején kifejtett álláspontjához, mely szerint „a nemzet azonosan gondolkozó és ugyanazon nyelvet beszélő emberek szövetsége”, a „röghöz már nem kötött emberek kultúrközössége”.

A nyelv tehát, amelyet az ausztromarxisták kitétek az ajtón, visszajön az ablakon. Nélküle ugyanis a nemzet és a nemzetiség megfoghatatlanná válik. Ezzel az orosz szociáldemokraták is többé-kevésbé egyetértettek. Ellenkezést váltott ki azonban az oroszországi munkásmozgalom teoretikusai köréből a nemzet és nemzetiség elszakítása a rögtől. És ez érthető is. Ausztria-Magyarországon a nemzetiségek többnyire keverten éltek. Bauer és Renner a személyi kataszter, a személyi önkormányzat alapján kívánta megszervezni őket. A cári Oroszország egyes területein, így a Kaukázusban is, területileg jobban elkülönültek egymástól, itt a területenként való szervezés elve, a területi önkormányzat igénye is jobban érvényesülhetett. A sztálini meghatározás — helyesen — a nyelvet sorolja fel elsőknek a nemzet elemei között.

6. Az osztrákok nemzetiségi kérdéstről beszélnek (Nationalitätenfrage), az oroszok nemzeti kérdéstről (nacionalnij voprosz). Ahhoz, hogy a nyelv szerepét tisztábban láthassuk, meg kell vonnunk a határt a nemzet és a nemzetiség fogalma között. Jászi Oszkár még azt írhatta, hogy „a nemzet fogalma alatt ma egy olyan nemzetiséget értünk, mely az állami hatalom felett rendelkezik, míg a szoros értelemben vett nemzetiség állami hatalom nélkül, egy idegen nemzetiségnek rá nézve kedvezőtlen jogi és gazdasági rendje alatt él”. A meghatározás 1912-ből származik. Rá két évre kirobbant a „kedvezőtlen jogi és gazdasági rend” alatt élő nemzetiségek háborúja.

Ez a fejlődés tőkés szakaszából származó meghatározás annak idején és még a két világháború között is helyesen utalt az uralkodó és elnyomott nemzetiségek harcára. A szocialista nemzetekre és nemzetiségekre azonban már nem alkalmazható. A szocializmusban ugyanis a nemzetiségek éppen úgy államalkotók, mint a nemzetek, és nem lehet közöttük antagonisztikus ellentét. A szocialista terminológia szerint a nemzet, mint szélesebb körű fogalom, többnyire a „többségi” népet jelenti egy államban, amely a köztársaság nemzeti jellegét is meghatározza. A nemzetiség a más ajkú, eltérő nyelvű és nemzetiségű „kisebbség” fogalmi meghatározója.

A nemzetet a nyelvi, területi, gazdasági és kulturális tényezőkön kívül az is meghatározza, hogy történelmileg kialakult és tartós egységet alkot. A nemzetiség szűkebb fogalmi meghatározás, mert a nyelvi és kulturális tényezőnek ugyan birtokában van, de csak kivételesen alkot egy területen összefüggő gazdasági egységet. A nemzet fogalmában nagyobb szerepet játszik a területi, gazdasági egység, a történelem folyamán tartóssá vált egység, mint a nemzetiségében. A nemzetiség fogalmában viszont túlsúlyra jut a nyelvi és kulturális tényező és háttérbe szorulnak a többiek. A nemzet több, főként rokonnyelvet beszélő népből forrhat össze, az állam, a szövetségszövetség pedig többnyelvű is lehet. Nemzetiség, nemzetiségi kultúra, nemzetiségi jog azonban nehezen képzelhető el közös nyelv nélkül. Nyelvében, irodalmában él a nemzetiség.

Ilyen értelemben fogadhatjuk el Jászinak azt a vegytanból vett hasonlatát, hogy a nyelv a nemzetiség reagense.

7. Ezért van az is, hogy amikor a nemzetiségek jogáról beszélünk, rendszerint a nyelvhasználatra gondolunk, s a nemzetközi és az államjog is egyaránt a nyelv-

használat jogát szokta szabályozni a magánéletben, a közhivatalok előtt, a kereskedelmi érintkezésben, iskolai és egyházi téren, a sajtóban vagy a gyűléseken.

Ezeknek a jogoknak az alanyai, az élvezői, rendszerint fizikai személyek. Az első világháborút követően a nagyhatalmak és az új vagy területileg gyarapodott államok között kötött kisebbségi szerződések e jogokat többnyire olyan állampolgárok számára engedélyezték, akik „faji, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartoznak“. Az is előfordult azonban, hogy vallási és iskolai téren a szerződések bizonyos jogokat egy bizonyos nemzetiségnek, mint kollektív jogalanynak, biztosítottak, amint az, például a Görögországban élő „pindusi valachok“ (a Görögországgal kötött kisebbségi szerződés 12. szakasza) vagy az erdélyi székely és szász közületek (a Romániával kötött kisebbségi szerződés 11. szakasza) iskolai (nyelvhasználati) önkormányzatának esetében történt.

Milyen tartalmú és terjedelmű legyen hát a nyelvhasználat? Ezen a téren, ha nem a nemzetközi jog, hanem a román—magyar együttélés múltjának szempontjából vizsgáljuk a kérdést, a negatív példák, sajnos, ismertebbek, mint a pozitívek.

A szász—magyar nyelvharc az 1837 és 1847 között tartott erdélyi országgyűléseken, amelyhez Stephan Ludwig Roth is röpirattal szólott hozzá, ismertebb, mint a Bălcescu—Kossuth-féle *Projet de pacification*, amelyen az 1849-es első, szegedi nemzetiségi törvény szabadelvű rendelkezései alapulnak. Az 1863—64-es szebeni országgyűlésnek a nyelvi egyenjogúság tárgyában hozott törvénye feledésbe ment, az Irányi—Mocioni féle 1870-es nemzetiségi törvényjavaslatról kevesebben tudnak, mint az 1868: XLIV. törvénycikk végre nem hajtásáról vagy Apponyi Albert iskola-törvényeiről, amelyek ellen Tolsztoj és Björnson tiltakozott. A gyulafehérvári határozatokat előterjesztő Vasile Goldiş neve kevésbé ismert, mint a C. Angelescué, kinek magánoktatási törvényjavaslatával a Népszövetség foglalkozott, s aki a köztudatban Apponyi mellé került.

Különben is a jogalkotás terén az érintkezőpontok kimutatására kisebb gondot fordítanak, mint a nyelvi kölcsönhatásokra vagy az irodalmi kapcsolatok kimutatására. A bibliográfusok mindent számon tartanak, ami nyomtatásban megjelenik. A hatályukat vesztett vagy végre nem hajtott törvények nyomtatásban tűnnek el a süllyesztőben. Pedig a népek között nemcsak a műveltség teremt kapcsolatot, hanem a mindenkori államhatalomhoz kötött jog is; csak vizsgáljuk árnyaltabban az osztálytársadalmak jogrendszerét!

8. Románia Szocialista Köztársaság alkotmányának 22. szakasza az „együttélő nemzetiségek“ számára az anyanyelv szabad használatát biztosítja az oktatás minden fokán, a közigazgatásban, beleértve az anyanyelven való kérvényezés jogát. Sőt, a kor követelményeinek megfelelően, azt is kimondja, hogy könyvek, újságok, folyóiratok is kiadhatók anyanyelven, nemzetiségi színházak működhetnek, a nemzetiségekkel érintkezésben álló tisztviselőknek pedig ismerniük kell azok nyelvét.

A nyelvhasználat, mint a jogi szabályozás tárgya, tehát magánéletünk és közéletünk széles területét öleli fel. A nyelvhasználati jog alanya pedig elsősorban a fizikai személy, aki valamely nemzetiséghez tartozik; de amennyiben az anyanyelv művelésére szánt intézmények fenntartásáról vagy nyelvi könnyítésekről van szó a közigazgatásban, akkor maga a nemzetiség mint közösség. Alkotmányunk és törvényeink következetesen használják az „együttélő nemzetiségek“ kifejezést, s a nemzetiségi egyenjogúság törvénybe iktatásával éppen úgy színezik alkotmányjogunk egységes rendszerét, mint ahogy az egyenjogú nemzetiségi nyelvek és irodalmuk a többség szellemi életéhez kapcsolódva sajátos szint adnak a szocialista Romániának.